

Sonja Drobnič

## ZAPOSILITEV IN DELOVNI POGOJI JUGOSLOVANSKIH ZDOMCEV NA ŠVEDSKEM

*Predstavljamo mednarodno primerjalno analizo delovnih pogojev jugoslovanskih zdomcev na Švedskem. Rezultati temeljijo na dveh empiričnih raziskavah: raziskavi o življenjski ravni, ki jo je izvedel Inštitut za socialna raziskovanja v Stockholmu, in raziskavi o kvaliteti življenja v Sloveniji, ki jo je izvedel Inštitut za sociologijo v Ljubljani. Delovne pogoje jugoslovanskih zdomcev primerjamo z delovnimi pogoji Švedov in Slovencev. Da bi se zaradi različnih sociodemografskih značilnosti teh treh skupin izognili napačnim interpretacijam rezultatov, uporabljamo metodo dvojčkov, ki omogoča bolj korektno primerjalno analizo. Jugoslovane tako primerjamo samo s Švedi oziroma Slovenci istega spola, starosti in poklica. Morebitne razlike v delovnih pogojih lahko potem z večjo gotovostjo pripišemo zdomskemu statusu Jugoslovanov, saj odstranimo vpliv njihovega mesta v demografski in slojevski strukturi.*

*In the article, a description of working conditions of Yugoslav immigrants in Sweden is presented. First, the migration flow from Yugoslavia to Sweden is described briefly in the scope of large-scale international manpower migration in the post war period in Europe. Further, the empirical comparative analysis is carried out on the basis of two research projects: the Level of Living Survey, conducted by the Swedish Institute for Social Research in Stockholm and the Quality of Life Research, conducted by the Institute of Sociology in Ljubljana. The aim is to compare working conditions of Yugoslavs, Swedes and Slovenes. As a comparison could be misleading without taking into account different demographic and social characteristics of the three groups, the so called twin-method has been used which enables more correct comparisons between them. Working conditions of Yugoslavs are thus compared only with the comparable control groups — Swedes and Slovenes respectively of the same age, sex and occupation.*

*mednarodne migracije, kvaliteta življenja, delovni pogoji, Švedska, Slovenci*

Zaposlitev in delovni pogoji so ena od komponent, ki jih proučujemo v okviru raziskave o življenjskih pogojih jugoslovanskih zdomcev na Švedskem. Ne da bi se podrobno spuščali v opis in analizo migracijskih tokov med Jugoslavijo in Švedsko, navajamo nekaj osnovnih podatkov in tez, na katerih temelji raziskava.

Jugoslovani so največja nenordijska skupina imigrantov na Švedskem, čeprav je migracija iz Jugoslavije relativno nov pojav. Vse do sredine šestdesetih let je bilo število jugoslovanskih priseljencev neznatno — predstavljali so manj kot odstotek vseh imigrantov na Švedskem. Spremembe v emigracijski politiki Jugoslavije v šestdesetih letih, ki so sovpadale s potrebami švedskega gospodarstva po dodatni delovni sili, pa so povzročile dramatične spremembe. Samo v letu 1966 se je na Švedsko priselilo skoraj 8000 Jugoslovanov ali 17 % vseh imigrantov, ki so tega leta prišli v deželo. Ta nenadni val se navaja tudi kot neposreden povod za spremembo imigracijskih predpisov na Švedskem, katerih cilj je bila zaščita švedskega trga delovne sile. Leta 1967 se je obmejna kontrola za imigrante iz nenordijskih dežel zelo zaostрила. Jugoslovani so morali odslej imeti dovoljenje za delo pred prihodom na Švedsko. Le ožji družinski člani so se lahko pridružili sorodnikom, ki so na Švedskem že imeli dovoljenje za bivanje in delo. Uradna razlaga za to spremembo je uporabljala argument, da bi preveliko število imigrantov onemogočalo, da bi jim zagotovili ustrezen standard in ustrezne življenjske pogoje nasploh.

Ti ukrepi so povzročili takojšen upad števila imigrantov. Videti je, da so po uvedbi restrikcij ljudje tehtali dve možnosti: ali se ustalijo in naselijo na Švedskem na bolj dolgoročnih osnovah (čeprav so kot ogromna večina ekonomskih migrantov prišli v tujo deželo z željo, da bi nekaj let trdo delali in dobro zaslužili, potem pa bi se s prihranki vrnili domov in skušali rešiti svoje ekonomske težave, ki so bile vsaj v primeru Jugoslavije največkrat povezane s stanovanjskimi) ali pa se vrnejo domov. Večina je izbrala prvo možnost. Privabili so še svoje družinske člane, čemur predvsem pripisujemo drugi veliki val priseljevanja Jugoslovanov na Švedsko v letu 1970. Samo v tem letu se je priselilo 8500 Jugoslovanov. Nato so se migracijski tokovi ustalili in v zadnjih letih se jih priseli povprečno 800 letno.

V raziskavi se ne ukvarjamo z razlogi za migracije in velikostjo migracijskih tokov, ampak s položajem migrantov, ki so že nastanjeni v gostujoči deželi. Menimo, da je v primeru Jugoslavije in Švedske smiselno in nujno poznati imigracijsko in emigracijsko politiko, saj so si intencije in principi obeh politik popolnoma nasprotujoči.

Jugoslavija je relativno zgodaj in jasno deklarirala svojo emigracijsko politiko. Izseljevanje delavcev je ocenila kot začasno rešitev iz ekonomskih težav sredi šestdesetih let. Bistvena značilnost naj bi bila torej kratkotrajnost oziroma *začasnost*, kar jasno izraža na novo uveden pojem »delavci na začasnem delu v tujini«, ter določitev področij, ki naj bi jim posvečali posebno pozornost: stiki z domovino, skrb za šolanje ali vsaj dopolnilno šolanje otrok v materinem jeziku, skrb za povratnike itd.

Na drugi strani je bila Švedska, za razliko od držav, ki so uvedle sistem »gostujočih delavcev« (npr. ZRN, Švica), med prvimi imigracijskimi deželami, ki se niso zadovoljile le z administrativno regulacijo imigracijskih tokov, ampak so oblikovale aktivno imigracijsko politiko na osnovi ideje o *permanentnosti* migracij in na osnovi »welfare state« ideologije. Njene principe so leta 1975 predstavili pod geslom Enakost, svoboda izbire in sodelovanje. Imigracijska politika na Švedskem ima mnogo značilnosti manjšinske politike, kar je možno z vidika jugoslovanskih intencij oceniti celo kot rafinirano asimilacijsko politiko.

Podatki in razmišljanja v tem uvodu so dokaj splošni in na prvi pogled niso neposredno vezani na probleme, ki jih bomo obravnavali v nadaljevanju članka. Vendar se nam zdi nujno predstaviti osnovne okvire,

v katerih je potrebno ocenjevati rezultate, ki smo jih za jugoslovanske zdomce dobili v raziskavi. Večina Jugoslovancev na Švedskem je torej prišla v deželo iz ekonomskih razlogov v drugi polovici šestdesetih in začetku sedemdesetih let. V času, ko je bila na Švedskem izvedena raziskava, so živeli tam že poprečno 10—15 let in lahko domnevamo, da so pri integraciji v novo družbo že prebrodili začetne težave. Po drugi strani pa nas analiza švedske imigracijske in jugoslovanske emigracijske politike, kot tudi nekatere osebne izkušnje v stikih z zdomci na Švedskem, napeljuje na tezo, da imata jasno definirani politiki obeh dežel določen vpliv na načrte, pričakovanja in dejanski življenjski položaj Jugoslovancev v švedski družbi. Prav zato, ker sta si intenci matične in gostujoče dežele tako nasprotujoči, se ljudje znajdejo v nestabilnem položaju. To nestabilnost še povečuje razkorak med normativnim in dejanskim stanjem. Kljub jugoslovanskemu priseganju na začasnost delovne emigracije je bilo v resnici za to, da bi zdomcem omogočili vrnitev domov, narejenega zelo malo. Pri tem mislimo predvsem na zaposlitvene možnosti na območjih emigracije. Po drugi strani pa je tudi razkorak med visoko postavljenimi cilji švedske imigracijske politike in doseženimi rezultati še zelo velik. Naša teza je, da se neke vrste vakuum, v katerem so se znašli zdomci, odraža tudi v vsakdanjih življenjskih okoliščinah in njihovih splošnih življenjskih pogojih: zdravstvenem stanju, stanovanjskih razmerah, politični participaciji, izobraževanju, preživljanju prostega časa in ne nazadnje pri zaposlitvi in delovnih pogojih.

### Metodološka pojasnila

Mednarodna primerjalna analiza zaposlitve in delovnih pogojev jugoslovanskih zdomcev na Švedskem temelji na dveh raziskovalnih projektih:

1. »Levnadsnivåundersökningu«, raziskovalnem projektu o življenjskih pogojih švedskega prebivalstva, ki ga je leta 1981 izvedel Inštitut za socialna raziskovanja v Stockholmu. V vzorec je bilo vključenih preko 5600 prebivalcev Švedske. Ker je bilo za statistično analizo v izbranem vzorcu število Jugoslovancev premajhno, je bila raziskava razširjena še na dodatni vzorec Jugoslovancev, tako da lahko rezultate jemljemo kot reprezentativne za jugoslovansko populacijo na Švedskem.

2. »Kvaliteti življenja v Sloveniji«, raziskovalnem projektu o življenjskih pogojih Slovencev, ki ga je leta 1984 izvedel Inštitut za sociologijo v Ljubljani. V reprezentativni vzorec je bilo vključenih 2476 prebivalcev Slovenije.

Osnovni namen naše analize je primerjati delovne pogoje, v katerih delajo Jugoslovanci na Švedskem, z delovnimi pogoji Švedov in Slovencev.<sup>1</sup> Radi bi torej ugotovili, ali imigrantski status jugoslovanskih delavcev vpliva na njihove delovne pogoje in na njihov položaj na švedskem trgu delovne sile. Hkrati primerjamo njihov položaj s položajem delavcev v Sloveniji, kadar nam podatki to omogočajo.

Med seboj primerjamo torej tri skupine: jugoslovanske zdomce, Švede in Slovence.<sup>2</sup> Na prvi pogled je očitno, da je primerjava med temi tremi skupinami zelo problematična. Pri tem ne mislimo toliko na težave, ki so povezane s primerjanjem položaja ljudi v dveh različnih družbenoekonomskih sistemih. Menimo namreč, da posebno pri delovnih pogojih te razlike ne morejo bistveno vplivati na veljavnost rezultatov. Pač pa se pojavlja druga težava. Jugoslovanci na Švedskem so v primer-

javi s Švedski in Slovenci že selektirana populacija in se po svojih socio-demografskih značilnostih signifikantno razločujejo od ostalih dveh skupin (tabela 1). Jugoslovani v vzorcu so bistveno mlajši od Švedov in Slovencev in njihov delež v delavskih poklicih je mnogo višji. Lahko bi rekli, da sledijo tipični starostni in razredni strukturi imigrantov: imigrantski delavci so na splošno mlajših let in zasedajo »working-class« delovna mesta. Zaposlitve, ki so jim na razpolago, zahtevajo navadno nizko kvalifikacijo, so pogosto — vendar ne vedno — slabo plačane, možnost poklicnih nesreč ali obolenj je večja in navadno prinašajo nizek socialni status. Če izvzamemo majhen delež vrhunskih strokovnjakov, opravlja dela belih obratnikov zelo malo imigrantov. Strokovna in administrativna dela zahtevajo dobro znanje jezika in specifično izobrazbo. Ker so ta dela navadno atraktivna tudi za domače delavce, ki želijo zapustiti delo v ne-

Tabela 1: Starostna in socialna struktura

	Jugoslovani na Švedskem	Švedski	Slovenci
15—24 let	14,8	17,1	14,4
25—34 let	34,7	18,9	24,6
35—44 let	24,0	19,2	19,1
45—54 let	18,3	14,1	19,1
55—64 let	4,1	14,9	15,0
65 let in več	4,1	15,7	7,7
Strokovnjaki, vodilni v zasebnem sektorju	0,5	2,8	
Strokovnjaki, vodilni v javnem sektorju	0,5	3,3	9,4
Gospodinje I.	0,0	0,7	0,0
Študentje	0,5	1,5	1,7
Upokojenci I.	0,0	0,8	0,7
<b>Socialna skupina I.</b> (višji sloj)	<b>1,5</b>	<b>9,1</b>	<b>11,9</b>
Veliki kmetje	0,0	2,4	
Mali podjetniki	3,1	4,9	
Preddelavci	1,0	1,7	
Srednji strokovni kader v zasebnem sektorju	3,6	9,2	18,2
Srednji strokovni kader v javnem sektorju	3,1	11,1	
Gospodinje II.	0,0	3,1	0,8
Dijaki	2,6	2,3	3,7
Upokojenci II.	0,0	4,0	2,2
<b>Socialna skupina II.</b> (srednji sloj)	<b>13,3</b>	<b>38,7</b>	<b>24,9</b>
Delavci v kmetijstvu	0,5	1,9	
Delavci v kovinski industriji	28,6	4,9	
Delavci v ostali industriji	14,8	4,5	
Gradbeni delavci	1,0	2,8	
Delavci v trgovini	9,7	3,6	45,5
Delavci v uslužnostnih dejavnostih	5,6	2,8	
Delavci v komunalnih službah	8,2	9,7	
Delavci v državnih službah	0,5	2,9	
Invalidi, prizadete osebe	2,6	1,2	0,2
Gospodinje III.	2,0	4,8	7,6
Učenci	7,7	5,4	1,1
Upokojenci III.	4,1	7,7	8,8
<b>Socialna skupina III.</b> (nižji sloj)	<b>85,2</b>	<b>52,2</b>	<b>63,2</b>

posredni proizvodnji, imajo imigranti v konkurenci z njimi malo možnosti, da bi dobili te vrste zaposlitev.

Če ne upoštevamo teh specifičnosti imigrantske populacije, je lahko interpretacija vseh rezultatov napačna oziroma sporna. Tudi sicer take primerjave niso sprejemljive, saj teoretična načela švedske imigracijske politike izrecno zahtevajo, naj bodo življenjski pogoji imigrantov enaki kot življenjski pogoji *primerljivih* skupin Švedov, ne pa švedske populacije nasploh.

Da bi se v kar največji meri izognili težavam, ki se pojavljajo pri primerjalnih analizah, so na Inštitutu za socialna raziskovanja razvili metodo »dvojčkov«, ki jo uporabljamo tudi v naši analizi. Ta metoda omogoča bolj korektno primerjavo med eksperimentalno in kontrolno skupino, in sicer tako, da predhodno standardizira nekatere socio-demografske attribute in tako vnaprej odpravi ali vsaj zmanjša vpliv teh variabel na razlike med skupinama.

Naša eksperimentalna skupina so jugoslovanski zdomci na Švedskem. Po kriteriju, da se je anketiranec priselil iz Jugoslavije ali pa je po poreklu Jugoslovan (vsaj eden od anketirančevih staršev je pripadnik naroda ali narodnosti Jugoslavije), smo dobili 196 Jugoslovanov. Te smo primerjali z dvema kontrolnima skupinama, izbranimi tako, da sta po kriterijih starosti, spola in poklica ustrezali eksperimentalni skupini.

Poskusimo pojasniti izbor kontrolnih skupin čimbolj preprosto: Vse Jugoslovane smo najprej porazdelili po posameznih celicah, ki so definirane s spolom, starostjo (4-letni starostni interval) in poklicem oziroma socialno pripadnostjo (uporabili smo 25 kategorij za socialno pripadnost). Teoretično imamo torej na razpolago  $2 \times 16 \times 25 = 800$  celic. Nekatere ostanejo po porazdelitvi prazne, v druge je uvrščena ena ali več oseb iz eksperimentalne skupine. Enako napravimo s švedsko populacijo. Če število Jugoslovanov v določeni celici ni enako številu Švedov v identični celici, korigiramo rezultate z utežmi. V analizi primerjamo položaj posameznika le s položajem njegovega dvojčka oz. njegovih dvojčkov v identični celici. Tako lahko morebitne razlike v delovnih pogojih z večjo gotovostjo pripišemo zdomskemu statusu Jugoslovanov, saj odstranimo vpliv njihovega mesta v demografski in slojevski strukturi.

Na podoben način smo dobili tudi drugo kontrolno skupino, ki jo sestavljajo slovenski dvojčki. Tudi tu smo upoštevali spol, starost in socialno pripadnost, vendar definirano na osnovi 16 kategorij.<sup>3</sup>

Zvezdice ob posameznih rezultatih v tabelah označujejo razlike, ki so glede na eksperimentalno skupino statistično signifikantne pri stopnji tveganja 0,05.

## Stopnja zaposlenosti

Delež zaposlenih je visok v vseh treh skupinah (tabela 2). Glavna razlika med Jugoslovani in Švedi se kaže pri dolžini delovnega časa. Signifikantno več Švedov kot Jugoslovanov na Švedskem je zaposlenih s skrajšanim delovnim časom. Ker je tovrstna zaposlitev v glavnem (čeprav na izključno) omejena na ženske, smo te rezultate preverili tudi po spolu. Izkazalo se je, da so podatki res v veliki meri rezultat razlik med ženskami.

Zaposlitev s skrajšanim delovnim časom je veliko bolj pogosta med Švedinjami kot Jugoslovankami. Podatki se nanašajo na leto 1980: célo

leto je bilo s *polnim* delovnim časom zaposlenih samo 31,3 % Švedinj, med Jugoslovankami pa je bilo takih kar 53,8 %. Ker sta obe skupini enaki po starosti in socialni pripadnosti, teh razlik ne moremo pripisati razlikam v starostni ali socialni strukturi. Domnevamo, da razlike po-  
gojujejo številni drugi dejavniki.

Najprej ne gre pozabiti kulturnih razlik med obema skupinama. Čeprav iz raziskave Kvaliteta življenja v Sloveniji teh podatkov nimamo na voljo, lahko trdimo, da je zaposlitev s skrajšanim delovnim časom v Sloveniji in tudi celotni Jugoslaviji prej izjema kot pa vsakdanja alternativa.<sup>4</sup> Glede na to, da 83 % našega vzorca Jugoslovanov sestavljajo ljudje, ki so prišli na Švedsko že kot odrasli, domnevamo, da so s sabo prinesli že oblikovane predstave in vrednote, ki vplivajo tudi na način njihove zaposlitve.

Na drugem mestu je potrebno omeniti različne panoge zaposlitve. Jugoslovanke se zelo pogosto (tudi v primerjavi z drugimi imigrantskimi skupinami na Švedskem) zaposlujejo v industriji, kjer so zaposlitve s skrajšanim delovnim časom manj pogoste kot v uradniških poklicih. Čeprav so te razlike pri analizi v veliki meri omiljene z uporabo metode dvojčkov, je potrebno upoštevati, da naše kategorije za razvrščanje v poklicne in socialne skupine niso tako podrobne, da bi ta vpliv povsem odpravile.

Kot tretji faktor navajamo vpliv dohodka na ponudbo delovne sile. Imigranti morajo po prihodu v novo deželo popolnoma na novo zgraditi svojo materialno osnovo za življenje in potrebujejo za to znatna denarna sredstva. Hkrati želijo prihraniti čimveč za morebitno vrnitev domov. Pogosto pa tudi finančno podpirajo družinske člane v domovini. Zato je razumljivo, da se v zaposlitev množično vključujejo tudi ženske in pri tem izbirajo zaposlitev s polnim delovnim časom in zato boljšim zaslužkom.

Jugoslovani na Švedskem opravijo v poprečju več delovnih ur na leto kot Švedi. Med zaposlenimi znaša razlika kar 141 ur. Žal teh podatkov za Slovence nimamo, domnevamo pa, da bi bilo število delovnih ur precej visoko.

Razlike v brezposelnosti med Jugoslovani in Švedi niso signifikantne, vendar jih kljub temu ne gre spregledati, saj vsi indikatorji kažejo v isto smer. Stopnja brezposelnosti je malce višja med Jugoslovani, predvsem pa so Jugoslovani dalj časa brezposelni, če izgubijo zaposlitev. Tudi občutek o negotovi zaposlitvi kaže na to, da imajo Jugoslovani manj trden položaj na švedskem trgu delovne sile. Značilno je, da se je njihov položaj občutno poslabšal v primerjavi z letom 1974, ko je bila izvedena predhodna raziskava o življenjskih pogojih na Švedskem (Udović, Vuksanović, 1979).

Med zaposlenimi Slovenci jih ima samo 5 % občutek, da je njihova zaposlitev negotova. Varnost na delovnem mestu je v Sloveniji višja kot na Švedskem. Ko delavci dobijo zaposlitev, jo proti svoji volji težko izgubijo. Iz dodatnih analiz vemo, da so v negotovem položaju v glavnem pripravniki in drugi delavci, zaposleni za določen čas.

Tudi stopnja brezposelnosti je v Sloveniji nizka. Zadovoljstvo ob nizki stopnji brezposelnosti med Slovenci (tabela 2) rahlo zmanjšujejo podatki iz Kvalitete življenja, ki kažejo, da poleg odkrite brezposelnosti v Sloveniji obstaja tudi latentna, prikrita brezposelnost, ki prizadeva mladino in delno starejše prebivalstvo (Kvaliteta življenja, 1985). Kljub temu velja poudariti pomembne dosežke Slovenije na področju zaposlo-

Tabela 2: Stopnja zaposlenosti

	Jugoslovani	Švedi	Slovenci
Polni delovni čas	59,7	51,5*	
Part-time zaposlitev ali zaposlen del leta	26,0	36,9*	
Ni delal za plačilo	14,3	11,6	
Povprečno letno število delovnih ur:			
— cela populacija	1543	1484	
— zaposleni	1918	1777*	
Zaposlen v času intervjuja	72,5	75,5	73,3
Brezposeln v času intervjuja	5,1	3,9	1,9
Povprečno trajanje brezposelnosti (v tednih)	29,9	13,7	
Negotova zaposlitev	9,3	7,5	5,0*

vanja, vsaj s kvantitativnega vidika. O kvaliteti delovnih mest bomo spregovorili pozneje.

### Dolžina in razporeditev delovnega časa

Dolžina delovnega časa, njegova razporeditev, čas potovanja na delo, nadurno delo, delo v izmenah ali pa delovne obveznosti ob koncu tedna močno vplivajo na način življenja posameznika. Netipični delovni čas namreč vnaša delovni ritem, ki ni usklajen s socialnim in biološkim ritmom. To ne vpliva le na delovne pogoje posameznika, ampak tudi na njegovo družinsko in družabno življenje, preživljanje prostega časa in zdravstveno stanje.

Dolžina polnega delovnega časa na Švedskem se razlikuje po panogah, lahko pa je odvisna tudi od letnega časa, tako da se giblje v razponu 35—40 ur tedensko, medtem ko v Sloveniji znaša praviloma 42 ur.

Jugoslovani delajo tedensko poprečno 2 uri več od Švedov (tabela 3). Spet se pokaže, da so razlike med moškimi zanemarljive; pač pa imajo Jugoslovanci bistveno daljši redni delovni teden kot Švedinje.

Čeprav so razlike med obema skupinama še vedno signifikantne, so se v obdobju 1974—1981 močno zmanjšale. Za primer pogledjmo neto delovne ure (efektivni delovni čas + čas za priprave za delo + nadure — odmor). Od leta 1974 so Švedi skorajda na istem nivoju (32,6 ur tedensko leta 1974, 32,5 ur leta 1981), pri Jugoslovanih pa se je poprečno tedensko število neto delovnih ur znižalo s 40,6 na 34,5 ur.

Leta 1974 je bilo s skrajšanim delovnim časom zaposlenih samo 6,5 % Jugoslovanov, leta 1981 pa že 15,4 %. Čeprav je tudi to število še precej nižje od števila, ki velja za njihove švedske dvojčke (25,9 %), je vendarle očitno, da se Jugoslovani čedalje bolj prilagajajo švedskemu časovnemu vzorcu. Ob tem postane še bolj očitno, kako mnogo bolj rigidni so pri dolžini delovnega časa Slovenci. Le 2 % jih dela manj kot 42 ur na teden.

Z dolžino delovnega časa so najbolj zadovoljni Švedi (tabela 3). Kljub dejstvu, da je med njimi že več kot četrtina zaposlenih s krajšim delovnim časom od 35 ur, jih še 12 % želi tovrstno zaposlitev. Med Jugoslovani in Slovenci si želi krajši delovni čas 20 % delavcev. Po nekaj odstotkov v vsaki skupini bi si želelo daljši delovni čas. Domnevamo, da podatki o željeni dolžini delovnega časa odražajo dejanska hotenja ljudi, saj so anketiranci morali navesti svoje želje ob pogoju, da se skladno z dolžino delovnega časa spreminja tudi osebni dohodek.<sup>5</sup>

Tabela 3: Dolžina delovnega časa

	Jugoslovani	Švedi	Slovenci
Povprečna dolžina delovnega tedna (v urah)	37,7	35,7*	
Dolžina delovnega tedna:			
— manj kot polni delovni čas (do 35 oz. 42 ur)	15,4	25,9*	2,0*
— polni delovni čas (35—40 oz. 42 ur)	72,7	68,3	90,5*
— več kot polni delovni čas (nad 40 oz. 42 ur)	11,9	5,7	7,5
Zadovoljen z dolžino delovnega časa	76,4	84,6	77,3
Želi krajši delovni čas	20,0	12,4	20,2
Želi daljši delovni čas	3,6	3,0	2,5
Čas potovanja na delo in nazaj (v minutah)	43,0	35,7*	51,9

S stališča posameznika je čas, ki ga porabi za pot do delovnega mesta in nazaj, neločljivo povezan z delovnim časom. Z njegovega vidika spada čas potovanja na delo v enoten časovni fond skupaj z delovnimi aktivnostmi. Če porabi delavec za pot do delovnega mesta in nazaj eno uro dnevno, se mu njegov delovni dan podaljša za več kot 15 %.

Jugoslovani potrebujejo v poprečju 43 minut dnevno za potovanje do delovnega mesta in nazaj. Švedi potrebujejo 36 minut, Slovenci pa največ — kar 52 minut dnevno. Težko je oceniti, ali delavci, ki porabijo več časa, živijo dlje od svojih delovnih mest ali pa uporabljajo počasnejša prevozna sredstva. Domnevamo, da je v primeru Slovenije glavni razlog v razpršeni poselitvi, dragem zasebnem prevozu ter počasnem in nerazvitem javnem transportu, ki ne sledi hitro naraščajočim potrebam ljudi.

67 % Jugoslovanov, 77 % z njimi primerljivih Švedov in 56 % Slovencev ima normalni delovni čas, kar pomeni, da delajo podnevi (tabela 4). Jugoslovani na Švedskem delajo v izmenah mnogo bolj pogosto kot Švedi. Očitno so zaposleni predvsem v tistih industrijskih panogah, ki zahtevajo kontinuirano proizvodnjo, ali pa v dejavnostih, ki zahtevajo podaljšan ali neprekinjen obratovalni čas, npr. transport in komunikacije, trgovina in gostinstvo, komunalne dejavnosti, zdravstvo itd.

Delo v izmenah je običajno neugodno za posameznika, saj otežuje redno spanje in gospodinjsko delo, ruši družinsko življenje, omejuje družabno življenje, politične aktivnosti, zabavo itd. Povzročča lahko tudi zdravstvene težave in težave s prevozom ob neobičajnih urah (Evans, 1973). Švedi se verjetno lahko izognejo izmenskemu delu tudi na račun imigrantov, ki so prisiljeni sprejeti bolj neugodne delovne pogoje.

Res pa je tudi, da nekateri delavci sami želijo delati v izmenah, bodisi zaradi boljšega plačila bodisi zaradi drugih razlogov, na primer izmeničnega varstva otrok med zakoncema. Če upoštevamo polno zaposlenost Jugoslovanek, pomanjkanje vrtcev na Švedskem in dejstvo, da v takih primerih veliko težje dobijo pomoč sorodnikov, je dokaj verjetno, da tudi družinske razmere vplivajo na pogosto izmensko delo Jugoslovanov.

Vendar so Jugoslovani vseeno na boljšem kot njihovi slovenski dvojčki. Kar 35 % Slovencev dela v dveh ali celo treh izmenah. Razlike glede na Švedsko so presenetljivo velike, čeprav se v javnosti ustvarja vtis, da je izmenskega dela pri nas malo in da tudi to zavira večjo in bolj učinkovito proizvodnjo. Če se potrebe švedskega in slovenskega gospodarstva po izmenskem delu tako razlikujejo, kot je to razvidno iz naših rezultatov, domnevamo, da gre za povsem različni proizvodni strukturi na narodnogospodarski ravni, ki imata različne tehnološke zahteve in s tem različne zahteve glede delovne sile. Slovenska industrija je tehnološko in organi-



zacijsko zastarela, na ravni, ko kontinuirano zahteva veliko število slabo izobraženih delavcev.

Poleg dolžine in razporeditve rednega delovnega časa smo proučevali tudi dodatne delovne aktivnosti (tabela 4). Glede nadur se Jugoslovani ne razlikujejo signifikantno od Švedov. Za Slovence je značilno, da nadure opravlja veliko ljudi, vendar za krajši čas.

Tabela 4: Razporeditev delovnega časa

	Jugoslovani	Švedi	Slovenci
<b>Razporeditev delovnega časa:</b>			
— podnevi	67,1	77,2	56,2
— zvečer, ponoči, zgodaj zjutraj	2,8	4,5	0,6
— v dveh izmenah	21,7	7,6*	26,9
— v treh izmenah	2,8	3,3	8,5*
— neredna razporeditev del. časa	4,9	4,5	5,5
— drugo	0,7	2,9	2,2
<b>Delal nadure</b>			
— dolžina nadurnega dela na teden (v urah)	7,6	9,9	13,6
Delal dodatno, honorarno	9,2	3,5	
— dolžina dodatnega dela na teden (v urah)	14,1	8,0*	
Delal ob koncu tedna	27,7	22,1	
— dolžina (v urah)	10,7	7,8	

Jugoslovani, predvsem moški, poleg svoje redne zaposlitve bolj pogosto opravljajo kakšno dodatno honorarno delo kot Švedi. Videti je, da s tem kompenzirajo krajši delovni čas v primerjavi z letom 1974 in s tem nižji zaslužek. Tisti jugoslovanski moški, ki opravljajo dodatna dela, porabijo za to povprečno kar 21 ur na teden (Švedi 8 ur). To pomeni več kot 4 ure na delovni dan, kar ima lahko že resne posledice na zdravstveno stanje, družino, prosti čas ipd.

### Dohodek

Razlike med Jugoslovani in Švedi glede načina plačila niso velike (tabela 5). Švedi so bolj pogosto plačani po delovnih urah.

Tudi razlike v višini dohodka med obema skupinama niso signifikantne. Vendar je opazna tendenca, da se dohodki Jugoslovanov slabšajo v primerjavi s Švedi istega spola, starosti in socialne pripadnosti. Razlike se

Tabela 5: Dohodek iz redne zaposlitve

	Jugoslovani	Švedi
<b>Vrsta sporazuma o plači:</b>		
mesečna plača	55,3	50,1
tedenska plača	9,9	5,9
plačilo na uro	17,0	28,1*
individualna norma	7,9	4,8
grupna norma	7,2	8,1
plača na akord	0,0	3,8
<b>Višina plačila:</b>		
najmanj 30 kr na uro	70,0	75,4
vsaj 40 kr na uro	15,0	19,2
pod 30 kr na uro	30,0	24,6
pod 25 kr na uro	5,0	5,7
brez odgovora	2,1	2,3

večajo predvsem med moškimi. To stanje je povsem nasprotno od stanja leta 1974, ko so bili Jugoslovani plačani precej bolje od svojih švedskih dvojčkov.

Leta 1974 so imeli Jugoslovani relativno visoke osebne dohodke tudi v primerjavi s celotno švedsko populacijo. Odtlej pa se je razkorak med njimi zelo povečal v škodo Jugoslovanov.

Trend v dohodkih in dolžini delovnega časa nas navaja na domnevo, da so Jugoslovani na Švedskem že prešli prvo fazo življenja ekonomskih migrantov, ko želja po čimvečjem in čimhitrejšem zaslužku prevlada nad vsemi ostalimi zahtevami glede delovnih pogojev. Imigranti sprejmejo najtežja dela, tudi pod svojimi dejanskimi kvalifikacijami, če so le dobro plačana. Pogosto delajo nadure, včasih imajo celo dve zaposlitvi hkrati. Drugih zahtev glede delovnih pogojev ne postavljajo in se tudi redko sindikalno organizirajo, saj verjamejo, da gre le za začasno zaposlitev, zaslužek pa jim bo omogočil vrnitev domov. Šele v drugi fazi, ko se zavejo, da bo njihovo bivanje v gostujoči deželi dolgotrajno ali stalno (pogosto do upokojitve), opustijo ekonomistično naravnost in se začnejo prilagajati zaposlitvenemu vzorcu gostujoče dežele.

### **Fizični in psiho-socialni delovni pogoji**

Poleg kvantitativnih dimenzij, npr. dolžine delovnega časa, je v zadnjih dveh desetletjih stopila v ospredje skrb za kvaliteto dela in delovnega življenja. Nove ideje se odražajo v spremenjenih pričakovanjih delavcev, pa tudi v novih zakonih o delovnih pogojih.

Na Švedskem so leta 1978 sprejeli zakon o delovnem okolju, ki je bistveno razširil koncept delovnih pogojev. Ta zakon zahteva, da mora biti »delo v kar največji meri fizično in psihično neškodljivo. Delo naj bi prinašalo zadovoljstvo in omogočalo osebni razvoj posameznika. Prepričati je potrebno stres in izolacijo na delovnem mestu in si prizadevati za tako organizacijo dela, da bi delavci lahko sami vplivali na svoje delovne pogoje.« (Aberg v: Erikson/Aberg, 1984.)

V okviru tako visoko zastavljenih normativnih ciljev je še posebej zanimivo proučevati delovne pogoje ene od skupin imigrantov na švedskem trgu delovne sile. Nekateri ekonomisti namreč razlagajo mednarodne migracije kot dejavnik, ki preprečuje izboljšanje delovnih pogojev. V primeru, ko pride do pomanjkanja delovne sile v nekaterih sektorjih ali poklicih, bi delodajalci lahko privabili domačo delovno silo predvsem z zviševanjem plač in/ali izboljševanjem delovnih pogojev. Vendar je taka rešitev navadno draga in težavna. Kratkoročno gledano, je veliko lažje rekrutirati imigrantsko delovno silo ter obdržati plače in delovne pogoje na nizkem nivoju (Wadensjö, 1980).

Jugoslovani opravljajo večinoma manualne posle. Vendar naš namen ni razpravljati o razlikah v poklicni distribuciji med Jugoslovani in Švedi, ampak ugotoviti, ali obstajajo razlike v delovnih pogojih med obema etničnima skupinama znotraj istih poklicnih skupin. Z drugimi besedami, ali obstaja na švedskem trgu delovne sile etnična segregacija znotraj istih skupin poklicev.

Pri analizi upoštevamo različne dimenzije: fizične delovne pogoje, psiho-socialno delovno okolje, avtonomijo pri delu in učinke dela na posameznika.

Fizični delovni pogoji so v mnogih pogledih podobni za Jugoslovane in Švede (tabela 6). Neugodnosti, kot na primer hrup, umazanija, prah, prepih, vibracije in prisotnost strupenih ali eksplozivnih snovi, so dokaj

enakomerno porazdeljene med obema skupinama. Tudi kontrola po spolu ne pokaže bistvenih razlik, razen da so na delovnem mestu Jugoslovanke mnogo bolj pogosto kot Švedinje izpostavljene umazaniji. Jugoslovani delajo bolj pogosto v zaprtih prostorih, njihovo delo pa zahteva monotone, ponavljajoče se gibe in hkrati nenaravno telesno držo.

Tabela 6: Fizični delovni pogoji

	Jugoslovani	Švedi	Slovenci
Dela v zaprtem prostoru	90,0	76,6*	71,3*
Dela delno zunaj	5,3	13,2	13,9*
Dela večinoma zunaj	4,7	10,3	14,4*
Izpostavljen umazaniji	65,3	56,0	56,1*
hrupu	53,3	53,3	55,0
prepihu	31,8	25,9	53,2*
vlagi in mokroti	23,3	26,5	31,5*
plinom, prahu, dimu	49,3	47,2	47,6
strupenim ali eksplozivnim snovem	24,7	27,8	21,9
vibracijam, tresenju	14,0	14,3	15,8
Mora biti sposoben dvigniti 60 kg	24,0	28,3	38,1*
Druge fizične zahteve	59,3	49,1	
Monotono, ponavljajoče fizično delo	70,0	52,8*	52,3*
Neugoden telesni položaj	53,3	49,7	51,1
Monotono delo v neugodnem položaju	42,7	29,4*	31,6*

Pri Slovencih izstopata predvsem dve vrsti neugodnosti na delovnem mestu. Delo še vedno zahteva veliko telesno moč. 38 % Slovencev v primerjavi s 24 % Jugoslovanov in 28 % Švedov mora biti sposobnih dvigniti 60 kg, da bi lahko opravljali svoje delo. Naslednji nevšečnosti pa sta vlaga in predvsem preprih. Več kot polovica delavcev v Sloveniji je izpostavljena preprihu.

Pri psihičnih delovnih pogojih prizadeva Jugoslovane predvsem monotonija pri delu, ali pa imajo hkrati monotono in hektično delo (tabela 7). Presenetljive razlike se pokažejo pri ocenjevanju psihične zahtevnosti dela. 52 % Slovencev v primerjavi z 38 % Jugoslovanov in 34 % Švedov ima psihično zahtevno delo. Ker opravljajo vsi iste vrste poklicev in jih po socialni pripadnosti 85 % spada v delavski sloj, je jasno, da pri tem ne gre za visoke intelektualne zahteve, ki delavce psihično izčrpavajo. Pač pa so razlogi drugje, verjetno v slabi organizaciji dela v Sloveniji, ki obremenjuje vse zaposlene.

Odose med delavci ocenjujejo Jugoslovani precej slabše kot Švedi. Z Jugoslovani pogosto ravnajo slabo in nepravilno ne le nadrejeni, ampak

Tabela 7: Psiho-socialno okolje

	Jugoslovani	Švedi	Slovenci
Psihično zahtevno delo	38,3	33,7	51,8*
Hektično delo	56,0	56,1	45,6*
Monotono delo	52,3	31,7*	39,5*
Hektično in monotono	31,3	17,9*	18,1*
Nepravilno ravnanje s strani:			
— nadrejenih	17,4	8,0*	22,4
— sodelavcev	11,3	3,8*	11,5
— podrejenih	2,0	2,0	5,6
— strank, klientov, učencev ...	11,3	22,9*	18,7*
— drugih	4,0	5,8	9,1*

tudi sodelavci. Švedi pa se bolj pritožujejo nad strankami, s katerimi prihajajo v stik med delovnim časom.

Če ne bi imeli podatkov za Slovenijo, bi te rezultate lahko jemali celo kot indikator za diskriminacijo imigrantov na delovnem mestu. Toda kaj se dogaja v Sloveniji, kjer podatki kažejo na vsesplošne konflikte in neustrezne medsebojne odnose v delovnih organizacijah? Slaba socialna klima je najbrž posledica nizke socialne kulture in slabe organizacije dela.<sup>6</sup>

Tabela 8 prikazuje razlike v delovni avtonomiji. Jugoslovani imajo v vseh pogledih slabše pogoje kot Švedi in so pod večjo kontrolo in omejitvami. Redkeje imajo premakljiv delovni čas, registrirati morajo čas prihoda na delo, imajo manj možnosti za telefonske in osebne stike in manj možnosti za uravnavanje tempa svojega dela. Čeprav so se nekateri delovni pogoji v primerjavi z letom 1974 za Jugoslovane izboljšali, so učinki dela na Jugoslovane še vedno signifikantno bolj negativni. Bolj pogosto kot Švedi se počutijo po delovnem času telesno in psihično izčrpani. Razloga za to sta dva: daljši delovni čas in vrsta dela, ki ga opravljajo.

Tabela 8: Avtonomija pri delu in učinki dela na posameznika

	Jugoslovani	Švedi	Slovenci
Zahteva se točnost pri prihodu na delo	82,5	77,1	89,2*
Registrirati mora uro prihoda	67,1	53,1*	44,7*
Točnost in registriranje	58,0	46,1*	38,4*
Nefleksibilni delovni čas	86,7	73,4*	76,5*
Ne more se mu telefonirati v službo	21,7	14,7	13,6*
Ne more sam telefonirati	16,8	6,6*	30,2*
Brez telefonskih stikov	10,5	5,6	9,7
Ne more zapustiti delovnega mesta brez dovoljenja	79,0	67,9*	75,9
Ne more sprejeti obiskovalca	39,9	22,5*	24,4*
Brez zasebnih stikov	37,1	17,9*	20,8*
Brez telefonskih in osebnih stikov	7,0	2,3	4,5
Ne more odločati o tempu svojega dela	44,3	29,3*	42,6
Ni težko dobiti zamenjavo zanj	59,4	52,1	49,7*
Pogosto telesno izčrpan	48,7	22,4*	45,2
Dnevno se oznoji zaradi telesnega napora	43,3	30,7*	34,5*
Pogosto psihično izčrpan	32,2	14,3*	39,5
Nesreča na delu v predhodnem letu	10,0	4,8	3,6*

Podatki o nesrečah pri delu zahtevajo podrobnejšo analizo. V obdobju 1974—1981 se je tveganje za nesrečo pri delu za Švede-dvojčke znižalo s 5,4 % na 4,8 %, za Jugoslovane pa se je zvišalo s 3,2 % na 10 %. To pomeni, da je med letom doživel večjo ali manjšo nezgodo pri delu ali pri prihodu/odhodu z dela vsak deseti jugoslovanski delavec. Med Slovenci so nesreče pri delu po naših podatkih redke.

Na koncu se še enkrat pomudimo pri primerjavi med Jugoslovani in Švedi istega spola, starosti in poklica. Razlike med njimi so pri nekaterih delovnih pogojih presenetljivo velike. Ugovori, da gre za probleme pri merjenju ali za individualno subjektivno ocenjevanje, ki ne odraža dejanskega stanja, niso utemeljeni. Vprašanja v raziskavi so bila formulirana kot vprašanja o dejstvih, ne kot stališčna ali vrednostna vprašanja. Kar se tiče drugega ugovora, dvomimo, da bi Jugoslovani imeli a priori višje individualne kriterije za kvaliteto raznih področij delovnega življenja. Edina verjetna razlaga bi bila, da so Jugoslovani prišli izključno iz nerazvitih območij brez industrijske tradicije. V tem primeru bi lahko imeli večje težave pri prilagajanju in drugačno subjektivno percepcijo delovnih

pogojev kot Švedi. Zaradi pomanjkanja informacije te hipoteze ne moremo niti sprejeti niti zavreči.

Vendar je potrebno upoštevati, da so na Švedskem v veliki večini živeli že daljše obdobje pred raziskavo in so imeli dovolj časa za prilagoditev svojih kriterijev švedskim standardom.

Ugotavljamo torej, da poleg etnične segregacije v smislu poklicne distribucije, ki je v imigrantskih deželah zelo očitna, pa tudi lažje razločljiva s selektivnostjo migracij, obstaja na švedskem trgu delovne sile deloma tudi etnična segregacija v okviru istih poklicnih skupin. Švedi imajo po pravilu bolj razgibano, aktivno delo. To potrjujejo celo tista redka področja, kjer imajo Švedi slabše delovne pogoje: bolj pogosto delajo zunaj in imajo večkrat konflikte (tudi stike (?)) s strankami. Na drugi strani imajo Jugoslovani monotono, repetitivno delo, z nizko fleksibilnostjo, veliko zunanjo kontrolo, podrejenostjo tempu tehnološkega proizvodnega procesa, večjo izolacijo na delovnem mestu in malo možnostmi vpliva na lastne delovne pogoje.

Slovenci so predvsem v pogledu socialnih pogojev dela in avtonomije precej bližje Jugoslovanom kot Švedom. Kvaliteta delovnega življenja je relativno nizka. Žal je videti, da so za slovensko gospodarstvo značilni delovni pogoji, kakršne so v visoko razvitih industrijskih deželah »prepuščili« imigrantom in drugim deprivilegiranim skupinam.

#### OPOMBE:

<sup>1</sup> V idealnem primeru bi morali imeti podatke, ki bi veljali za celo Jugoslavijo, ne le Slovenijo. Vendar je bila leta 1984 raziskava o kvaliteti življenja žal omejena le na SR Slovenijo.

<sup>2</sup> Za razliko od prvih dveh skupin Slovenci niso definirani z narodnostjo, ampak s krajem bivanja. Ko govorimo o Slovencih, mislimo torej vse prebivalce Slovenije ne glede na njihovo nacionalno pripadnost.

<sup>3</sup> Drugi del analize, primerjava jugoslovanskih zdomcev s Slovenci, je bil metodološko in tehnično neprimerno težavnejši in bolj zapleten, saj je zahteval združevanje dveh popolnoma ločenih podatkovnih baz — švedske in slovenske. Priprava nove datoteke in obdelava podatkov bi bila povsem nemogoča brez dragocene pomoči Miljana Vuksanovića z Inštituta za socialna raziskovanja v Stockholmu, kjer je bil v celoti opravljen računalniški del analize.

<sup>4</sup> Tudi v luči teh dejstev je potrebno ocenjevati stopnjo aktivnosti žensk v Sloveniji, ki je že tako in tako med najvišjimi v Evropi.

<sup>5</sup> Podatki o željeni dolžini delovnega časa kažejo, da so Slovenci naklonjeni skrajševanju delovnega časa (vsak peti delavec želi krajši delovni čas). Doslej je šel razvoj v Jugoslaviji v nasprotni smeri kot na Švedskem. Na Švedskem je delovna doba v povprečju daljša, saj so delavci praviloma zaposleni do 65. leta starosti. Pač pa se skrajšuje tedenski in letni delovni čas — letni dopust traja najmanj 5 tednov. V Jugoslaviji je dnevni delovni čas izredno rigiden in relativno dolg. Pač pa se delavci upokojujejo mladi, skoraj tretjina se jih je upokojila na osnovi beneficirane delovne dobe. Delovna doba upokojujencev znaša v povprečju celo manj kot 27 let. Sedanje razprave o nadaljnjem skrajševanju *delovne dobe* so zato neumestne. Pač pa bi bilo potrebno razmisliti o drugih oblikah skrajševanja delovnega časa in o humanizaciji obstoječih delovnih mest.

<sup>6</sup> Poleg nadrejenih, sodelavcev, podrejenih in strank navajamo pri konfliktih na delovnem mestu še kategorijo »drugi«. Pri Jugoslovanih in Švedih so tu vključeni množični mediji, sindikalni poverjeniki in drugi, pri Slovencih pa strokovne službe (DSSS), predstavniki družbenopolitičnih organizacij in drugi.

#### LITERATURA:

Castles, Stephen / Kosack, Godula  
1973 **Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe.** Oxford University Press, London.

- Drobnič, Sonja  
 1984 **Strukturne spremembe v brezposelnosti.** V: Antončič, Vojko / Drobnič, Sonja / Rus, Veljko / Svetlik, Ivan (ur.): **Tokovi zaposlovanja.** Moderna organizacija, Kranj.
- Erikson, Robert / Åberg, Rune (ur.)  
 1984 **Välfärdi förändring. Levnadsvillkor i Sverige 1968—1981.** Institutet för social forskning / Prisma Stockholm.
- Evans, Archibald A.  
 1973 **Flexibility in Working Life,** OECD, Paris.
- Hammar, Tomas (ur.)  
 1985a **European Immigration Policy.** Cambridge University Press, Cambridge.  
 1985b **Election Year '85: Immigrant Voting Rights and Electoral Turnout.** Current Sweden, May 1985, Stockholm.
- Holm, Tommy  
 1984 **Migrationspolitikens förändring och effekter under efterkrigstiden i Jugoslavien.** Delegationen för invandrarforskning — EIFO, Rapport nr. 25, Stockholm.
- Johansson, Sten  
 1985 **Towards a Theory of Social Reporting.** (Translated from: Mot en teori för social rapportering, 1979), Stockholm.
- Kvaliteta življenja v Sloveniji**  
 1985 Fazno poročilo. Inštitut za sociologijo Ljubljana.
- Leiniö, Tarja-Liisa  
 1984 **Inte lika men jämlika?** Om finländska invandrares levnadsförhållanden enligt Levnadsnivåundersökningarna 1968, 1974 och 1981. Institutet för social forskning, Stockholm.  
 1985 **Köns- och etnisk segregering på den Svenska arbetsmarknaden 1980.** Institutet för social forskning, Stockholm.
- Level of Living and Inequality in the Nordic Countries.**  
 1984 A comparative analysis of the Nordic comprehensive surveys. Nordic Council/Nordic Statistical Secretariat, Stockholm.
- Selén, Jan  
 1979 **The bidrag till välfärds-mätningarnas metodik.** Institute för social forskning, Stockholm.
- Udović, Stjepan / Vuksanović, Miljan  
 1979 **Jugoslaveni u Švedskoj 1974. godine.** Komparativna studija. Švedski institut za socialna istraživanja, Stockholm.
- Vuksanović, Miljan  
 1984 **Om tvillingprogrammet.** Institute för social forskning, Stockholm.
- Wadensjö, Eskil  
 1980 **The Economic Determinants of Migration in Countries of Destination.** Reprint series No. 25 (Reprinted from: **Economic and Demographic Change: Issues for the 1980's.** Proceedings of a conference in Helsinki 1978. IUSSP, Liege).  
 1973 **Immigration och samhällsekonomi.** Studentlitteratur, Lund.